

מסורות
מחקרים במסורות הלשון

כרך א

בעריכת
משה בר־אשר

ירושלים ה'תשמ"ד

האוניברסיטה העברית בירושלים
המכון למדעי היהדות
מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל

מנהל-משנה: פרופ' מ' בר-אשר

המנהל המדעי: פרופ' ש' מורג

המועצה המדעית:

יו"ר המכון למדעי היהדות; פרופ' ע' אורנן; פרופ' ח' בלנק;
פרופ' ז' בן-חיים; פרופ' ד' טנא; פרופ' י' ייבין; ד"ר א'
לאופר; פרופ' ח"י פולוצקי; פרופ' ח' רבין

על משוגות הניקוד בכתב יד קאופמן של המשנה¹

דברי מבוא

1. שתי מסורות הלשון העיקריות המשוקעות בכ"י קאופמן (=ק) של המשנה² — זו המסורה בכתב שלו (להלן מסורת הסופר) וזו המסורה בניקוד שלו (להלן מסורת הנקדן) — מובדלות הן זו מזו בעניינות הרבה בכללים ובפרטים. בבירור ראשון של היחס בין שתי המסורות הללו,³ ראינו לקבוע שהקו הבלט החוצה ביניהן מתגלה בטיב המסירה של קווי לשון נדירים: מסורתו של הסופר מקיימת הרבה צורות, תיבות ושימושים עתיקים שנדחקו בידי הנקדן מפני שלא היו ידועים עוד בימיו; הללו נודמנו מלכתחילה רק לעתים בטקסטים של ספרות חז"ל ובמרצת הדורות נשכחו או הושכחו. בדרך משל, צורת הבינוני "פעול" ששימשה שימוש פועלי (במקביל לצורה הרווחת פועל) בבניין קל הייתה ידועה במסורתו של הסופר, אך היא נדחקה מכתב-היד בידי הנקדן שלא הכירה עוד: "וכי ידיו של משה שבורות מלחמה" (ראש-השנה ג, ח). מסתבר שהסופר כיוון לקרוא שבורות, אך הנקדן הטח אחרי הרבים לקרוא שבורות.⁴ ועוד דוגמה, יש בידינו עדויות ברורות שה"א הידיעה הייתה שומטת לפני עיצור גרוני⁵: "הפיגס הירכוזון השזטים וחלגלולות" (שביעית ט, א); וזהי גרסת הסופר המקיים ה"א הידיעה בשני השמות הראשונים אבל לא בשלישי, הפותח בחי"ת, ברם הנקדן מוסיף ה"א על פי כללי "הדקדוק" וקורא: והחלגלוגות. וכן "איזוהי דרך ישרה שידבק בה אדם" (אבות ב, ט). כן גורס סופר ק, אבל הנקדן מתקן וקורא האדם.⁶ ואין כאן אלא דוגמאות שתיים מני רבות.

1 מאמר זה הוא המשך למאמרים קודמים. שבאו לעמוד ולהעמיד על טיבן של שתי המסורות העיקריות בכ"י ק. כשכל אחד דן בסוגיית אחדות מצדדים שונים. כוונתי למאמרים: (א) 'צורות נדירות'; (ב) 'כתיבים שלא הובנו' (לשונונו מה תשמ"א עמ' 85 ואילך. לעניינינו חשוב במיוחד העיון בסעיפים 3-4 בעמ' 87-88); (ג) 'נשכחות בלשון התנאים' (למאמרים (א) ו(ג) ר' רשימת הקיצורים).

2 ראה 'נשכחות בלשון התנאים' סעיף 28 ובמיוחד הערה 95 שם.

3 ראה המאמר הנזכר בהערה הקודמת במיוחד בסעיפים 28-36.

4 דוגמה זו כאחרות נמצאת בבירור המפורט בצורות נדירות' סעיפים 17-19.

5 ראה עדה ולשון ר' עמ' 103-104.

6 ראה ליון מכוא עמ' 46.

2. יש בידינו להצביע על קו נוסף המלמד על ההבדל בטיב המסירה בין שתי הידיים העיקריות בכ"ק. מתכוון אני בזה למשוגות הנקדן המתגלות פה ופה בכתב היד. ניכר בכיורו שמסורת הקריאה שהייתה בידיו במשנה זו או זו הייתה רופפת ולא מאוששת דייה, והוא משתבש כאן וכאן בקריאתן של מלים אחדות ומגלגל מהן צורות תמוהות או צורות שאינן ממין העניין כל עיקר.
3. יש להדגיש דבר שאין בו ספק, נקדן ק הוא מסרן מהימן ומשובח. רוב המשנה שיצאה מתחת ידיו שומרת על קווים של עתיקות יומין ברוב פרקי הדקדוק ובשפעי תיבות בודדות. דבר זה הוראינו לדעת אותו במחקרים לא מעטים.⁶ הניקודים⁷ רבון (ולא רבון), פְּרִיָה ואחיותיה, הַחִיל (ולא הַחִיל), סְכִין (ולא סְכִין), סְפָסֵל (ולא סְפָסֵל), אֶמְתִי ב"מ"ם דגושה, שֵם לוֹוִי (ולא שֵם לוֹוִי), אַחִיזָה (הריכוי של אחות), אֶפְרָה (ולא אֶפְרָה)⁸ — "אחור", לולָפִים בבִי"ת דגושה, תְּחִית הַמֵּתִים, פָּעַל וְנִתְפָּעַל חסרי הדיגוש בעין הפועל⁹ ועוד שפעי פרטים וכוללות לרוב שנידונו בספרות המחקר; כל אלה קובעים מקום חשוב למסירתו של נקדן ק במסורות לשון חכמים.¹⁰
4. בכל זאת, ניכרים במקומות אחדים גם אותות של רפיון במסורתו של נקדן ק. אמת לא כל משוגותיו של הנקדן הן ממין אחד. יש מהן שגיאות שאינן אלא פליטות קולמוס ואשגרות, העשויות לצאת מתחת ידיו של המעולה במעתיקים, ואין בהן כדי לערער דבר במסורתו.¹⁰ אולם אנו עניין לנו כאן במשוגות המלמדות בדרך ודאי שיש משניות שלא הייתה בידו מסורת מכוונת בקריאתן. בחינתן של התיבות או הצורות שהנקדן טעה בהן מגלה שיש מהן צורות נדירות כיחס, אך יש ויש מהן גם צורות שאינן נדירות כל־כך. במקומות אלה אין הנקדן ממיר צורה אחת בצורה חֲלִיפָה שיש לה שורשים במסורת כלשהי, אלא יוצאת מתחת ידיו קריאה משובשת המוסרת צורה תמוהה או צורה שאינה ממין העניין. ואין פלא שבמקומות אלו הוא מעמיד עצמו מול כל כתבי היד האחרים המקיימים קריאה מדויקת. נבוא עתה לפרט דברינו ולפרשם.

6 אלה הם החיבורים העיקריים שעסקו במסורות הניקוד של ק: ילון מבוא עמ' 28–31 ובעשרות מקומות אחרים בספר; ארבעת מאמרי של י' קוטשר העוסקים בכ"ק שנדפסו מחדש בספרו 'מחקרים בעברית ובארמית' (עמ' עג–קסח; תמד–תנד), וראה המבוא שלי לכ"י פרמה ב' של המשנה (עמ' 169–182), וכן ספרי 'פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה' (= עדה ולשון ו' עמ' 15–33, 53–68, 77–88, 97–128). ואין צריך לומר במאמרים הנזכרים לעיל בהערה 1. בר"כ החיבורים הנ"ל עוסקים בכ"ק בלל, אבל הרבה חומר לשוני, שנדון בהם מיוסד על הניקוד בכתב־היד.

7 הניקודים שאנו מוכירים כאן ורבים רבים שכמותם נידונים בחיבורים שפורטו לעיל בהערה 6 ולא יקשה על המעיין להגיע אליהם.

8 אך ראה משי"כ ב'נשכחות בלשון התנאים' הערה 116.

9 עיומן של צורות בשני בניינים אלו במסורת הניקוד של כתב יד קאופמן נידון רק לאחרונה בעדה ולשון ו' עמ' 125–127.

10 וראה עוד בעניין זה משי"כ ב'נשכחות בלשון התנאים' בסעיפים 34–35.

10 א כמה מהן נתפרטות והולכות להלן בסעיפים 28–36.

של משנתנו: "אם יש בו רוחב שתי שערות, מצרפן וכו"; יוצא מכלל זה רק חלקה הראשון של משנתנו בנגעים לפי מסורת הנקדן של ק: "אם יש בו רוחב שתי שערות, זוקקה לשער לבן ולפיסיון וכו".

8. (ג) חזרנו על כל היקרויותיו של זקק בלשון התנאים ומצינו ששתי משמעויות עיקריות נחונות בו (למעשה, שני שורשים שונים מעיקרא לפנינו¹⁶): (א) זק"ק שעניינו קשר, צורך, חיוב וכדומה, משמש לעולם בבניין קל ונפעל בלבד, כגון: "מי שיש לו אח מכל מקום, זוקק את אשת אחיו ליבום" (יבמות ב, ה); "זוקקין ליטמא" (נגעים ב, ד); "זוקקה לקטן" (יבמות, ו, ח); "עוד שלא נזקק לטומאה" (טהרות ד, יב); וכמוכן גם שם הפעולה, של בניין קל (ונפעל) זיקה <זוקה>. ¹⁷ אך (ב) זק"ק שעניינו טיהור, צירוף, סינון וכיו"ב משמש בלשון התנאים בבניין הכבד בלבד, כגון: "המוכר שמן מזוקק" (בבא-מציעא ג, ח). ¹⁸ המקום היחיד שבניין כבד משמש בו בהוראת זיקה — 'קשר, חיבור, צורך, חיוב וכדומה' בספרות התנאים הוא המקום הנזכר ממשנת נגעים בניקודו של ק: "זוקקה לשער לבן".

9. אמת, כל אחד מן הקשיים שהעלינו אפשר לישוב כשהוא לעצמו; אפשר לה למלה שתזדמן אך פעם אחת במקור מן המקורות, אף מבנה תחבירי כלשהו יכול שייקרה בדרךנו בפניה נידחת פעם אחת בלבד; ברם, משמצרפים את כל הקשיים כולם: צורת עבר של בניין פועל שנשתכח, שימוש של צורת עבר במקום שההקשר המיידית והמבנה התחבירי מחייבים צורת בינוני, שימוש מסופק של זק"ק בבניין כבד במשמע של 'קשר, צורך, חיוב וכדומה', כל אלה כולם מערערים את עדות הנקדן של ק. ואם אנו מוסיפים את עדותם הסותרת של כתבי יד טובים שיש בהם ניקוד הלא הם כ"י פר וכו"א אנטונין לסדר טהרות הגורסים "זוקקה לשער לבן וכו" (אף כ"י פס, כ"י ת ודפוס ליוורנו גורסים כן, גם ילון היטיב לנקד כמותם), הרי שאין לפקפק בדעה שנקדן ק נשתבש כאן בקריאתו. הקריאה זוקקה המקוימת בידי עדים טובים מיישבת את כל הקשיים, צורת בינוני זו בכינוי המושא עולה בקנה אחד עם מצרפן, אין מצרפן¹⁹ שבחלקה השני של המשנה; לפנינו צורה בבניין קל ולא בבניין פֶּעַל המוקשה מצד צורתו ומצד הוראתו בפועל זה.²⁰

16 ראה מילונים.

17 הניקוד זיקה (ללא דגש בקי"ף) מיוסד על מסורתם של כתבי יד רבים. כך ניקוד ק, פא (בחלקו המנוקד) ופס ביבמות ג, ט (פעמיים), בסנהדרין ט, ד ובבבבורות ד, ט. וכן מנוקד במשניות דפוס ליוורנו חרפ"ט בסנהדרין ובבבבורות אבל ביבמות מנוקד זקת — בדגש וכן ניקוד ילון בכל מקום. וברור שמכתחילה צורת זקה עיקר (במשקל קשה) כדומה לסקה מסב"ב, עלה מעל"ל: ביטול ההכפלה בקי"ף < זיקה תנייני הוא. מחוץ ללשון התנאים אנו מוצאים כמה טיחות מתפרצה זו. למשל במקרא משמש הקל זקו במשמעות 'צרוף וסינון': "ומקום לזהב זקו" (איוב כח, ט), אף מצאנו נזדקק (בבניין כבד) שענינו 'קישור וחיבור' במקורות מאוחרים: "מעשה באשה שנזדקק לה אדם אחר" (במדבר רבה ט) וכן מצאנו הפעיל והופעל (הזקיק, הזוקק) בהוראה זו בספרות האמוראים (ראה מילונים).

19 מצאנו גם את הנוסחאות מצטרפין, אינן מצטרפין, (ראה לעיל סעיף 5, והערה 12); אף שנוסחאות אלו אינן גורסות כינוי מושא חבור, הן תואמות את מערכת הזמנים המתוארת, שכן צורות בינוני לפנינו.

20 ואם יבכש מישוהו לקשור את זוקקה של נקדן ק לנודקק (בבניין כבד) שענינה 'קישור וחיבור' שנודמנה במקור מאוחר (ראה הערה 18 לעיל) יצטרך לגבור על הקשיים האחרים שהעמדנו: השימוש בצורת פֶּעַל

בסיכומו של דבר, המרת ההומוגרפים — זוקקה בזוקקה²¹ — עדות יש בה שקריאת משנה זו לא הייתה מאוששת דייה בידי נקדן ק.²²

הכינוי הדבוק לנסתרים יִן

10. כלים ט, ו: "כוש שבלע את הצנורה, מְלַמֵּד שבלע את הדרכן, לִבְנֵה שבלעה את הטבעת והן טהורין; נכנסו לאוהל המת — נטמאו, הסיטן הזב — נטמאו, נפלו לאויר התנור הטהור — טימאוהו, נגע בהן ככר של תרומה — טהור". כפרטים אחרים שונה נוסח ק במשנה זו מנוסח הספרים שלנו, שהובא לעיל; לענייננו חשוב פרט אחד: כנגד "הסיטן הזב נטמאו (נטמו)" שבספרים שלנו (וכן בכתבי היד פר, פא, לו, פס, ובד"ר)²³ גורס ק: "הסיטן הזב ניטמו" הנקדן ראה לנקד: "הסיטן הַזָּב²⁴ נִיטְמו" (=הסיטון הַזָּב²⁴ נִיטְמו).

11. כוונת המשנה ברורה דייה:²⁵ "הצנורה (=הוּו של ברזל שבראש הכוש) שנבלעה ככוש, הדרכן שנבלע במלמד והטבעת שנבלעה בלבינה למרות שהיו טהורים קודם בליעתם הם נטמאים (ובליעתם אינה מועילה להם) אם נכנסו לאוהל המת או אם הסיטן הזב, ואם נפלו לאויר תנור שהיה טהור, הם מטמאים אותו וכו'". נקדן ק נשתבש קשות בגרסה שלפניו. הוא קרא כאילו לפניו שני דברים נוספים שניטמו: "הסיטון (מהו?) והזב".

12. ברור שאין בין "הסיטון" של סופר ק לגרסת כתבי היד האחרים "הסיטן" אלא הפרש בתנועת כינוי הנסתרים; כאן כינוי הנסתרים הוא יִן וכאן הוא הכינוי השגור קָן. וכן גרס סופר ק עצמו בתיבה זו גופה בשלושה מקומות אחרים במשנה:

- כעכר. העדר צורת כינוי המחייבת מן ההקשר ויותר מכל להעמיד את גרסת נקדן ק מול כל העדים האחרים ובכללם כ"י פר וכ"י אנטונין בעלי המסורת המהימנה.
- 21 אין בירינו לקבוע בודאות מה קרא הסופר שכן הכתיב זוקקה עשוי לזוקקה ועשוי לזוקקה, אך קרוב הדבר שנחכוון לצורה הראשונה. מי שמכיר את טיב מסורתו כפרטים אחרים (ראה 'נשכחות כלשון התנאים') לא יפקפק בדבר גם בעניין זה.
- 22 העדר מסורת מאוששת במשנה זו מסתייעת גם מן השגיאה הנוספת ששגה הנקדן בהלכה זו (ראה להלן סעיף 29). אם כי שם מקור השגיאה הוא כנראה היסע הדעת בלבד.
- 23 כתבי היד נכדלו זה מזה בוטות:
- (א) בפר ובפא מנוקד הַסִּיטָן — צורת הפעיל הרגילה של פועלי ע"ו, אך בכ"י פס, מנוקד הַסִּיטָן ע"ו שעל-דרך פ"ג.
- (ב) כ"י פא גורס ניטמו ללא ניקוד, פר: נִיטְמוּ ופס: נִיטְמוּ.
- 24 כלומר, כיוון לקרוא "הַזָּב", לפנינו תופעה רגילה של "כתיב וקרי" בכ"י ק. הנקדן נוהג להוסיף את ו"ו החיבור (אותיות אחרות) בקרי אך לא בכתיב (ראה מש"כ 'נשכחות כלשון התנאים' סעיף 19 (ד) והערה 66 שם).
- 25 ראה למשל ר"ח אלבק בפרושו על אתר.

"הסיטן²⁶ בידו" (פרה ו, ב): "היו נתונים על גבי הארץ ונגע בהן שלחטאת — טמא, שלקודש ושלתרומה — טהורים, הסיטן²⁶ — רבי יהושע מטמא וחכמים מטהרין" (שם, שם, ו); "ומודה רבי עקיבא בכשני חציי זיתים שהן תחובין בקיסם והסיטן²⁶ כל שהוא — טהור" (חולין ט, ד).

13. ועוד דוגמא שממין העניין: "העושה שלושה פטוטיין בארץ וחברין בטיט להיות שופת עליהן את הקדרה — טמאה, קבע שלושה מסמריין בארץ להיות שופת עליהן את הקדרה, אף על פי שעשה בראשן מקום שתהא הקדרה יושבת טהורה" (כלים ו, א). יש כאן פרט אחד שרוב עדי הנוסח חלוקים בו במשנה זו. פר, פ"א, פס והספרים שלנו: "אף על פי שעשה בראשן²⁷ מקום שתהא הקדרה יושבת", לעומת זאת ק, לו ו"ד גורסים: "בראשון". וברור שהם כיוונו לקרוא בראשון ב־ו במקום א־ב (בראשון). אבל נקדן ק נשתבש וקרא: בראשון, חיבה שאינה ממין העניין כלל ועיקר (כלום חשב על הראשון שבין שלושת המסמרים שקבע, המספר שלשה הוא שהטעהו?).

14. נבוא ונציין שהחתימה ת־כ כינוי הנסתרים מזומנת במסורתו של סופר ק במקום נוסף במשנה: "שתי שערות, עיקרן משחיר וראשן מלבין-טהור, עיקרן מלבין וראשן משחיר — טמא" (נגעים ד, ד) סופר ק קורא: "וראשן ... וראשון...". שתי צורות הכינוי זו ליד זו (ך, ר"ן). כאן הנקדן לא נתקשה לעמוד על טיבה של הצורה בוא"ו לפני הנו"ן (בהשפעת ההיקרות הראשונה במשנה?) וקרא: "וראשן ... וראשון ..." (מחק את הווא"ו).

הערות סיכום

15. (א) העדויות שהבאנו לעיל מלמדות של"ח הכירה את הכינוי הרבוק ת־כ (ך) כ²⁷ לנסתרים, כעדויותו של סופר ק בשלושה מקומות במשנה,²⁸ הנתמכת מכתב יד לו ומן הדפוס הראשון במשנה כלים ו, א. וקרוב הדבר שהנו"ן גרמה למעתק א־ב ל־ו. דבר זה מסתייע מכמה וכמה מקבילות. די לנו שנוכיר את ארמית המקרא המקיימת צורות בחולם (במקום קמץ)²⁹ לפני נו"ן, כגון: דְּרָוּן (דְּרָוּנָה עזרא ד, ד.

26 נקדן ק ניקד בשלושת המקומות הסיטן על דרך פ"נ. נקדן פר ניקד (בשני המקומות ממסכת פרה) הסיטן. כפי שניקד בכלים ט, ב (ראה הערה 23 לעיל).

27 כן מנוקד בכתבי היד פא, פד ופס (בפא ש"ן בפתח והאל"ף ניקודה בְּשָׁאן — ראה מש"כ בעדה ולשון ר' עמ' 46-49 על ניקודיה של אל"ף נחה).

28 לכאורה אפשר שהכתיב י"ן מכוון ל־ת"ן. אך ראה החומר המובא בהמשך הסעיף מארמית המקרא ומן הסורית.

29 שלוש הדוגמות מכ"י נרשמו מכבר על ידי מהרי"ן אפשטיין (מבוא עמ' 1245). אף הוא מציין דוגמה נוספת מד"ר של המשנה: "כלי מתכות מטמאין ומטהרין שבורין ... נשבו בו כיום התיכן וחזרו והיה עליהם" (כלים יד, ז). לדבריו גרסת ד"ר היא "התיכון" (במקום התיכן), אך לפי הצילום של הוצאת מקור הגרסה שם היא התיכון ביו"ד לפני הנו"ן. המשקפת צורה אחרת של כינוי הנסתרים (ראה סעיף 17 (ב) להלן).

29 ואין צריך לומר ש"א (קמץ) היא התנועה המקורית בארמית.

טו); עֲלִיּוֹן (עֲלִיּוֹנִין — דניאל ז, יח); רְעִיּוֹן (רְעִיּוֹנֵי שם ז, כח ועוד) ואין הכרח לראות צורות אלו פרי השפעה עברית כפי שנטו לראות באוור וליאנדר³⁰ ואחרים; שהרי גם הסורית, שאין בדקדוקה השפעה עברית, מכירה את התהליך הזה: בצד נְסִינָא — "ניסיון", גְּלִינָא — "גילוי", "התגלות", אתה מוצא בה גם נְסִינָא, גְּלִינָא.³¹

16. (ב) דומה אני שניטיב לעשות את נתלה את החילוף $\bar{o}n < \bar{a}n$ כעיצור נו"ן. הדברים אמורים כנגד מה שעשוי להשתמע מדבריו של מהרי"ן אפשטיין (מבוא עמ' 1245) כאילו חילופי התנועה $\bar{o} - \bar{a}$ הם תופעה כללית בלשון חכמים. הוא מביא שם תיבות רבות העשויות, לכאורה, ללמד על חילוף כללי של שתי התנועות. אך חלק מתוכן הן צורות המייצגות $\bar{o}$ שהוא קמץ-קטן או חולם-חסר המשקפים $\bar{u}$ מקורית (ולא $\bar{a}$ מקורית),³² או שיש להן תנאים פונטיים מוגדרים כגון מעתק $\bar{a} - \bar{o}$ ליד עיצור גרוני³³ דווקא.³⁴

17. (ג) כיום נוכל לקבוע שכתבי היד של לשון חז"ל מכירים למעשה, שלוש צורות של הכינוי הדבוק לנסתרים:

א. הצורה הרווחת והמוכרת הן (כס), כגון: בֵּיתָן / בֵּיתָם ודומיהן.

ב. הצורה הן (כס)³⁴ שנתקיימה בעיקר בכתבי יד עתיקים כפי שכבר קבעו מהרי"ן אפשטיין³⁵ ופרופ' י' קוטשר,³⁶ כגון: וודאין, (=וודאין) מתירין (=מתירין), מחללין (=מחללין) שתוקנה על דרך הצורה הרווחת ונדאן, מתירן, מחללין וכיו"ב.³⁷

ג. הצורה — ון הידועה לנו, לפי שעה משלושה מקומות בכ"י ק ובמקום אחד מאלה מצטרפים לעדותו כ"י לו וד"ר נאפולי, כפי שראינו לעיל (בסעיפים 10–14).

18. (ד) כאשר אנו מוצאים צורות אחדות המשמשות לעניין אחד, אין אנו יכולים לקבוע אם כולן שימשו במקום אחד ובזמן אחד. היינו, אפשר שצורה פלונית שימשה במקום אחד ולא הייתה ידועה במקום אחר. כבר ראינו שצורות דיאלקטיות

30 ראה H. Bauer—P. Leander, *Grammatik des biblisch-Aramäischen*, Tübingen 1927 עמ' 195–196.

31 השורה, Th. Noldeke, *Compendious Syriac Grammar*, לונדון 1904 סע' 128. B בעמ' 178.

32 השווה למשל צורת האוכלים ואחיותיה שנוכרו שם.

33 כגון עֲלָה < עולה שהזכיר שם אפשטיין, תחת ידי מצויות עוד דוגמאות לא מעטות שממין זה.

34 סוגייה זו — חילופי $\bar{o} / \bar{a}$ — עניין גדול הוא לענות בו. ויש עוד הרבה מה לעשות ומה לומר בסוגייה.

35 בשעה זו הסתפקתי בפניה אחת שלה: המעתק $\bar{o} < \bar{a}$ לפני נו"ן סופית, המסתייע בחומר משווה.

34 הכינוי שם מצוי כבר במקרא אך ככינוי מושא חבר לפעלים "בעתיד" בלבד (ראה קוטשר במקור הנוכר להלן בהערה 36).

35 מכוא עמ' 1244–1245.

36 ראה ספרו "מחקרים" עמ' תנג–תנד, וכן מש"כ בעדה ולשון ר' עמ' 17 ובמאמרי בתעודה ספר ג' (הנוכר לעיל בהערה 14) בסעיף 23.

37 ונראה שאף הכתיב החיכין (=התיכין) שנמצא בד"ר נאפולי (ראה הערה 28 לעיל) משקף את הכינוי הזה.

שונות נתגלגלו לטקסט אחד.³⁸ ואפשר שצורה אחת קדומה יותר והצורה השנייה החלה עולה רק בשלהי הדיבור העברי בארץ-ישראל ולא זכתה להתפשט בדיבור ובכתב.^{38א} ולענייננו, אין אנו יודעים את פרטי תולדותיהן של שתי צורות הכינויים החדשות (ין רין). מכל מקום ברור שהן לא זכו לתפוצה מרובה בכתב ועל כן אין תמה שרגליהן נדחקו מפני הצורה הרווחת, האופיינית ללשון המקרא נוסח טבריה. 19. (ה) אף במסורתו של נקדן ק לא נהגה אלא הצורה הרווחת ין. משנודמן לו הכינוי יין הוא תיקנו באופן שיטתי וקרא ין. הצורה הנדירה יותר יון לא היתה ידועה לו כלל, במשניות שקריאתן לא הייתה מאוששט בידו הוא נכשל בהבנתן של תיבות שנחתמו בכינוי זה וגלגל מהן ומתוכן צורות משוכשות ורחוקות מכוונת העניין: הפיטון במקום הפיטון / הפיטון (= הפיטון/הפיטון). ראשון במקום ראשון (=ראשון).

ערה / הערה

20. הפועל ער"ה שעניינו "יציקה והרקה" מזומן בספרות התנאים פעמים הרבה, ובכל מקום הוא משמש כבניין פיעל בלבד. כגון: "עירה דם הפר לתוך דם) השעיר" (יומא ה, ד). וכן מצינו בסוכה ד, ט ובזבחים יא, ז; בתוספתא זבחים א, י וכן בספרא צו פרשה ד, ג שלוש פעמים; ובכתיב חסר: "ערה" (תוספתא פרה ה, ד) ובכינוי הדבוק לנסתרים: עירן (תמיד ה, ה).³⁹ ביתר הזמנים: בנינוני (מערה), בעתיד (יערה) ובמקור (לערות) הדבר עולה בוודאות רק ממסורת הניקוד.⁴⁰ במקום אחד בלבד מצינו צורת הפעיל "בטוחה". כוונתי למשנה עבודה זרה ה, ז: "המערה מכלי לכלי את שעירה ממנו מותר"⁴¹ ואת שעירה לתוכו אסור" וזהי גרסת הספרים שלנו. סופר ק גורס בסוף הפסקה "ואת השערה לתוכו אסור" ובא הנקדן וניקד שהערה, צורת עבר של הפעיל.

38 ראה מה שכתב מהר"ן אפשטיין בתרביץ תרצ"ג עמ' 192, וכן הדיון העקרוני של מהר"ש ליברמן בעניין זה בספרו הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה עמ' יב-ג.

38א ראה מ"ש"כ בעניין זה בערה ולשון ר' עמ' 110-111 והערה 25 שם.

39 החומר מן המשנה הוא ע"פ ק; מן התוספתא הוא ע"פ כ"י וינה ומן הספרא הוא ע"פ כ"י רומי 66 (על-פי הקונקורדציה לספרות התנאים של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית).

40 ואכן כך מנוקד בק (ובכתיב יד אחרים), הכתיב הוא דר-משמע: מערה, יערה, לערות יוצא לפיעל מערה, יערה, לערות ויוצא להפעיל: מערה, יערה, לערות [השווה לעלות (=להעלות) ארוכה" כלים א, ה (פעמים) וכן הוא בק כפר ובפא].

41 בספרים שלנו מצינו "את שעירה ממנו — מותר", אך בהרבה כתב-יד (ובכלל זה בק) מצינו "המערה ממנו מותר" (ראה רוד רוונטל, משנה עבודה זרה, מהדורה ביקורתית ומבוא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים תשמ"א כרך הטקסט עמ' 80 ושם נתפרטו ח"ה"ו).

21. מי שנוקק לעדים אחרים יגלה שכ"י ק עומד כאן לבדו, רוב עדי הנוסח גורסים "שעירה" (או בכתוב חסר "שערה"), כן מצינו בכתב היד פא, לו, ירושלמי כתב-יד ליידין, בד"ר וכן בקטע גניזה אחד, וכן גורסים רוב כתבי היד של הבבלי.⁴² יוצאים מכלל זה קטע משנה מן הגניזה שגרס שהעירה וקטע גניזה של הבבלי הגורס: שהעיר.⁴² גרסת שני הקטעים האחרונים אחת היא, שניהם מכוונים לצורה שְׁעִירָה (באחרון חסרה הה"א הסופית), אלא שתנועת שי"ן הזיקה צוינה באם הקריאה ה"א: שְׁהַעִירָה וממנה מתפרשת גם גרסת הסופר של כ"י ק שכיוון מן הסתם לקרוא שְׁהַעִירָה (= שְׁעִירָה). ואין בינה לבין גרסת שני הקטעים אלא חסרון היו"ד אחרי הנו"ן. העדר היו"ד הוא שהטעה את הנקדן לקרוא שְׁהַעִירָה בהפעיל.
22. ויש להדגיש שבמקומות אחרים כשנודמן לנקדן ק הכתיב שה⁴³ = ש הוא לא נשתבש בו בדרך כלל, אך מאחר שהוא חש בו צד זרות הוא מתעלם ממנו או מוחק אותו. כך הוא נהג במקומות הללו: שְׁהַשְׁמִתָה (מועד קטן א, ז, הוּא נתעלם מן הה"א), שְׁהַדְרִקָן (ב"ק א, א ע"י שְׁדַרְקָן), שֶׁהַבְּתוּכוֹ (עדויות א, יד ע"י שְׁבַתוּכוֹ), שֶׁהַנְחִלְקָה (שם, ג, ט פעמיים), שֶׁהַבְּסוּרִייה (שם, ז, ז)⁴⁴. בכל התיבות האחרונות נמחקה הה"א.⁴⁵ אבל במשנת עבודה זרה הוא טעה לקרוא צורת הפעיל תחת פיעל, מאחר שמסורתו במשנה זו הייתה, כנראה, רופפת ונמצא מקיים צורה שאין לה אחיזה בלשון.

המרת סמ"ך במ"ם סופית

23. מקואות ג, ד: "היו צרורות מתחלחלים בתוכו פוסלים את המקוה ירד לתוכן עפר ונכבש כשר". חלוקות הן הגרסות באשר לפועל האחרון בפסקה. יש גורסים "ונכבש" כמקובל בספרים שלנו. וכן מצאנו בכתבי היד פא, פס ובד"ר, אך כ"י פר גורס "ונגבש" ומעין זה בהוצ' לו: "וניגבס" (זוהי, כנראה, גרסת היד השנייה בכ"י אנטונין נגבס, הכתב מטושטש קמעה, היד הראשונה שם גרסה: וְנִגְבְּשׁ).

42 נתונים אלו לקוחים מחיבורו של ד' רוונטל (ראה ההערה הקודמת); בעמ' 76 של כרך א' נפלה טעות בציטוט המשנה, נכתב שם "את שהערה ממנו מותר" (גרסת ק) וצריך להיות: "את שהערה לתוכו אסור".

43 על קיומו של כתיב זה (שה = ש) במקרא ובספרות חז"ל העמידנו אפשטיין (כמבוא עמ' 1252) וראה קוטשר ערכי המילון החדש לספרות חז"ל. כרך א', רמח"ג תשל"ב עמ' 33. וכן לאחרונה בתוך הספר של י' נוה 'מקראה על כתובות יהודיות', ירושלים, תשמ"א עמ' 79, 82, 118 וכן באמרי מתוך תעודה ספר ג' (הג'ל בהערה 24) סעיף 11.

44 מהר"ן אפשטיין (שם) מזכיר רק חלק מן הדוגמאות שהכאנו כאן ואף מוסיף עליהן דוגמא נוספת שְׁהַמְחִשְׁבַת (חולין ב, ז), אך ברור שבמקרה זה הסופר נתכוון לכתוב שהמחשבה, מתוך גרידה מהמשך המשנה "שהמחשבה פוסלת" וחזר ותיקן חלקי (ניכר בחי"ו של שהמחשבת שחוקנה מה"א).

45 מענין שכל הדוגמות של שָׁה הידועות לי מכ"י ק וזלתי הראשונה נמצאות בסדר ניקין, ארבע מתוכן במסכת עדויות, ושמה יש דברים בנו...

24. הגרסה נכבש (או נכפש) מכוונת לומר "שהעפר נקבע ונעשה מהודק יפה והמים עורבים עליו" (ר' ר"ע מברטנורה על אתר; מעין זה אתה מוצא כבר בפירוש המשנה לרמב"ם⁴⁶) ואילו נגבס — נגבש או נגפס (ר' מלאכת שלמה על-אתר) מכוונת לומר שהעפר נעשה חזק וקשה כגבס (כפי שכתב הרא"ש שייחס את הגרסה לרמב"ם ולראב"ד ע"פ עדותו של בעל-מלאכת שלמה⁴⁷). בין כך ובין כך העניין הוא אחד: העפר נעשה מהודק וכבש (כגבס).

25. גם סופר כ"י קאופמן גרס "ונגבס" שנתקיימה בכמה מן העדים הטובים. אך הנקדן שמסורתו הייתה רופפת במשנה זו, קרא: ונגבם, נתפרשה לו הסמ"ך כמ"ם סופית.⁴⁸ צורת נפעל של גב"ם נתפרשה צורת בניין קל של גב"ב שנוסף לה כינוי בסופה; וברי שאין מקום לחפש טעם בגרסה זו של נקדן ק.

אָת / אַת

26. דוגמא נוספת להעדר מסורת במשנה מן המשניות היא קריאתו של נקדן ק בערכין ח, א: "המקדיש את שדהו בשעה שאינה יובל⁴⁹ אומרים לו: 'פתח אתה ראשון'... מעשה באחד שהקדיש את שדהו מפני רעתה אמרו לו 'פתח אתה ראשון', אמר הרי היא שלי באיסר וכיו"ל. כינוי הנוכח 'אַתָּה' המופיע במשנה זו בספרים שלנו (וכן מצינו בכתבי היד פס ות ובדרפוס ליוורנו תרפ"ט) מזומן בכתבי היד ק, פא לו וכן בד"ר בצורה הקצרה אַתָּה.⁵⁰

27. נקדן ק טעה וניקד פעמיים "פְּתַח אַתְּ רֵאשׁוֹן". ראשון המשמש תיאור כמשפט "פְּתַח אַתְּ (אַתָּה) רֵאשׁוֹן",⁵¹ הפך בניקוד ק למושא: "פְּתַח אַתְּ רֵאשׁוֹן".

46. ראה ההערה הבאה.

47. הרמב"ם גורס נכבש כיוצא בכיורו מתוך פירושו שלו: "ואם נתמלא בעפר והדק קצתה בקצתה עד שנתקשה ושג כחרסית הנה הוא כשר, לפי שכבר סר הבית קבול אשר היה בו אשר שמו כלי וזה הוא כונת אמרו ונכבש וגבסית שם הגבס", נראה ששלוש המלים האחרונות הן שהביאו את הרא"ש לקבוע שהרמב"ם גורס ונגבס, כלומר שנעשה חזק וקשה כגבס (ר' דברי בעל מלאכת שלמה).

48. הדמיון בין סמ"ך למ"ם סופית בכתובת היד של סופר ק הוא דבר ידוע. נראה שזו הסיבה שהנקדן מסמן לעתים את הסמ"ך הסופית בקו מעליה כדי להבדילה מן המ"ם הסופית. השווה למשל הפייס (יומא ב, ג, ד) אבטינס (שם ג, יא), כאן במקוראות, שלא הייתה בידו מסורת מהימנה, הוא נשתכש בקריאת התיבה. יש נוסח הקורא: "שׂאין הױבל" (זהו גרסת הספרים שלנו במשניות הבבלי). הה"א משמשת כנוסח אחד כינוי נסתרת דבוק לתיבה 'שׂאין' (שאינה יובל) וכנוסח אחר הריהי ה"א הידיעה ("שׂאין הױבל").

49. ברור שמדובר כאן בכינוי הנוכח, ראה למשל רש"י כד"ה 'פתח אתה ראשון' — בכמה אתה רוצה לפדותה, ומפני ריוח של הקדש שואלין לו תחילה".

50. נקדן פס קרא: "פְּתַח אַתָּה רֵאשׁוֹן ... פְּתַח אַתָּה רֵאשׁוֹן", כלום הסגול בפ"א מכוון לציין הגיית השוא כתנועה /e/ או שמא נשתכש וקרא שם עצם: פְּתַח במקום הפועל פְּתַח (ראה ערה ולשון ו' עמ' 40 וכן סעף (4) בעמ' 57–58 שם).

51. יקוטשר כמאמרו 'לשון חז"ל' (ראה מחקרים עמ' פו) ציין ניקוד זה של ק ללא כל הערה והערכה.

ונמצא הנקדן משבש לא רק את ניקוד התיבה אַת אלא גם את התחביר (אַת לפני מושא שאינו מיודע⁵³) ונמצאה כוונת המשפט המקורי מעוותת.

אשגרות ופליטות קולמוס

28. כנגד המשוגות שנדונו לעיל, והעשויות לדעתנו ללמד שמסורת הנקדן רופפת היא פה ופה, מצויות גם מצויות משוגות שאינן אלא פליטות קולמוס ואשגרות. הללו אתה מוצא כמותן בכל כתב יד והן פרי היסע הדעת המזומן לכל מסרן. לפיכך אין בהן כדי לערער דבר ממסורתו של נקדן ק. נזכיר כאן כמה מן הדוגמאות שנודמנו בכתב היד:
29. נגעים ד, ה: "בהרת כגריס וחוט יוצא ממנה אם יש בו רוחב שתי שערות זוקקה לשער לבן ... שתי בהרות וחוט יוצא מזו לזו אם יש בו רוחב שתי שערות מצרפן" ... הביטוי "אם יש בו רוחב שתי שערות" מופיע פעמיים במשנה זו. במקום הראשון במשנה יש וְרוח קל בין החי"ת לבי"ת בתיבה רוחב והבי"ת דבוקה לתיבה התוכפת שתי; דבר זה הטעה את הנקדן לקרוא "אם יש בו וְרוח בְּשתי שערות",⁵⁴ אך אחר־כך חוקן (בידי הנקדן עצמו?): "רוחב שְתי שערות". בכה"י כמו שהוא לפנינו נמצאים שני הניקודים זה בצד זה; ואינך יודע, לכאורה, איזה מהם קדם.
30. ב"ק ח, א: "החובל בחבירו משום חמשה דברים" סופר ק גרס "משם חמישה דברים", בתיבה הראשונה הוא כיוון לצורה הרווחת אצלו מְשם (=מן שם), כפי שאף הנקדן קורא בדרך קבע, כגון: "ואינו חושש מְשם רבית" (ב"מ ה, ה), אך כאן במשנת ב"ק ח, א) הוא שטף וקרא "מְשם חמישה דברים".
31. ב"ק ה, א: "שור שנגח את הפרה ... וכן פרה שנגחה את השור". נקדן ק נגרה אחרי הרישא וקרא גם בסיפא בלשון זכר: "פרה שְנגחה את השור".

53. נקדן ק עצמו, משודמן לו מבנה כזה במקום אחר, הוא תיקנו. כוונתי למשנת כתובת א, ו: "הנושא את האשה ולא מצא לה בתולים וכו'". סופר ק גרס: "והנושא את אשה וכו'". הנקדן ראה להוסיף ה"א הידיעה לפני אשה, ויש להעיר על שני פרטים:

(א) יש לתמוה שנקדן ק שראה לחקן במשנת כתובת ולהוסיף ה"א הידיעה (אשה האשה) לא הוטרד מניקודו שלו בערכין "פתח אַת ראשון" (פעמיים!), אפשר שהעובדה, שהופיעה כאן התיבה ראשון שאינה שם עצם רגיל היא שהטעתה אותו לקיים את המבנה החמוה. כין כך וכין כך נראה בכיורוד שאין לו מסורת מהימנה במשנה זו.

(ב) סופר ק גרס בכתובות אשה ולא האשה לא נשחבש, למעשה, שכן ה"א קיימת בכוח אף שאינה מופיעה בפועל, שהרי דבר ידוע הוא שה"א הידיעה עשויה לשמוט לפני גרונת (ראה מש"כ לעיל בסוף טעף 1 והמקומות הנרמזים בהערות 4-5).

54. אילו מסורתו במשנה זו הייתה מאוששת דייה (ראה הדוגמא שנידונה לעיל בסעיפים 5-9), אפשר שאף משוגה זו לא הייתה יוצאת מתחת ידיו.

32. כלים יג, ב: "מכתב שניטל הכותב — טמא מפני המוחק, ניטל המוחק

— טמא מפני הכותב", סדר השורות של פסקה זו במשנת ק הוא:

מכתב שניטל הכ'

הכותב טמא מפני המוחק ניטל המ

מוחק טמא מפני הכותב

בשורה הראשונה התחיל הסופר כותב את המלה הכותב ולא השלימה: הכ', לפיכך הוא חוזר וכותבה, כדרכו, בשורה הבאה. כמ־וכן בשורה השנייה הוא התחיל לכתוב המוחק ואף את התיבה הזאת הוא לא השלים: המ (נכתב רק רובה של המ"ם ללא הזרוע השמאלית שלה). הנקדן ניקד כדִין: שְׁנִיטַל הַכּוֹתֵב בשורה הראשונה, אך בשורה השנייה נשתבש וניקד נִיטְלָה, הה"א של התיבה החלקית המ שנכתבה דבוקה ללמ"ד של ניטל נצטרפה לו לתיבה הקודמת: נִיטְלָה במקום נִיטַל.

33. ב"ב ג, ד: "שניים מעידים אותו שאכלה שלוש שָׁנִים נימצאו וזממים — משלמים לו את הכל, שָׁנִים בראשונה ושָׁנִים בשנייה ושָׁנִים בשלישית". נקדן ק ניקד: "שָׁנִים (!) בראשונה ושָׁנִים בשנייה ושָׁנִים בשלישית". הוא נגרר, מן הסתם, אחרי "שלוש שָׁנִים" שברישא.

34. אבות ג, ח (ט): "כל השכח דבר ממשנתו". ברור שסופר ק כיוון לקרוא הַשְׁכַּח, כפי שכבר נתפרש במקום אחר.⁵⁵ הנקדן שגה ברואה וניקד הַשְׁכַּח. נראה שלא היתה בידו מסורת מאוששת לצורת הבינוני של שִׁכַּח בנינין קל. פעמים שהוא קורא שִׁכַּח (כך הוא קורא בפאה ו, יא ושבת ז, א)⁵⁶ ופעמים שהוא קורא שִׁכַּח (כך נהג במשנת מקורות ד, א שלוש פעמים).⁵⁶ אבל באבות הוא הוציא מתחת ידו צורה תמוהה, הוא טפל ה"א הידיעה לצורת עבר:⁵⁷ הַשְׁכַּח.⁵⁸ וברי שאין כאן אלא פליטת קולמוס שנעשתה בהיסע הדעת.

35. התיבה עָנִי וצורות הנקבה שלה הן לעולם בנו"ן חרוקה. כן הוא בניקוד ק (כבמסורות אחרות): עָנִיָּה (קירושי ג, ה במקום הראשון במשנה, במקום השני לא נוקדה הנו"ן), עָנִיִּים (פאה, ה, א), עָנִיּוֹת (כתובות ז, ג) וכן הוא בכל מקום במשנה ויותר מששים פעם.⁵⁹ אך פעם אחת מצאנוה בנו"ן קמוצה: "אלמנה בין שהיא עָנִיָּה

55 ראה 'נשכחות בלשון התנאים' סע' 29.

56 פרטי הדברים מצויים במקום הנרמז בהערה הקודמת.

57 אין נראה לי שנשתקעה כאן צורת בינוני פִּעַל שהפתח בא כה תמורת הצירי בהשפעת החיית. הינו שִׁכַּח תמורת שִׁכַּח בדומה לצורות שזרמנו. למשל, בעברית נוסח טבריה: נוֹשַׁע (תהילים ט, ט) רַקַּע (ישעיה מב, ה) במקום נוֹשַׁע, ורַקַּע.

58 מפקפק אני ביותר אם לשון חז"ל הכירה את השימוש בה"א הידיעה לפני פועל. בדומה לצורות הַקְלִמָּה (יהושע י, כד), הַהִשִּׁיב (עו"י יד), הַהִקְדִּישׁ (דה"א כו, כח), הַהִקְיִן (שם ב, כט, לו) שבעברית המקרא. לפיכך אין אנו סבור שיש לראות בניקוד הַשְׁכַּח צורת עבר שבאה לפני ה"א הידיעה.

59 נזכיר כאן שבמקום אחד במשנה מצאנו בִּק צורת ענוים תחת ענוים שכתבני היר האחרים: "ויהעניים פורדין לעצמן" (ערוית ד, ה). לפי שעה איני מכיר עוד נוסף לגרסה ענוים של ק במקום זה. בכל אופן מכ"י ק אנו למדים שְׁעָנִי משמשת כאן בהוראת 'עני, דל ואביון'. הוראה זו של ענו הידועה לנו בלשון המקרא ליד ההוראה הרווחת (אדם נוח לבריות, לא קשה, לא גס, לא גבוה, צנוע' וכדומה) — ראה למשל מילון

בין שהיא עשירה אין ממשכנין אותה" (ב"מ ט, יג). ונראה שאין ממש בגרסה זו, ⁶⁰ הדגש ביו"ד של עֲנִיָּה⁶¹ ללמד יצא, שהנקדן נתכוון לנקד עֲנִיָּה ובטעות נשתרבו לו קמץ בנו"ן.⁶²

36. בבא-מציעא י, ר: "שתי גנות זו על גב זו וכו' ... אמר רבי מאיר: מאחר ששניהן יכולין למחות זה על זה, רואין מהיכן ירק זה חי". זוהי גרסת הספרים שלנו, ונחלקו הספרים בנוסח דברי רבי מאיר, ובמיוחד בארבע התיבות האחרונות:

ק: וכי מאחר ששניהם יכולים למחות זה על יד זה מנין ירק זה חי

ואלה נוסחאות כתבי היד האחרים בארבע התיבות האחרונות:

פא ולו: מנין⁶³ ירק זה חייה

פס: מנין⁶⁴ זה ירק היה

ד"ר: מאין ירק זה היה

ת: מהיכן ירק זה חי

כוונת הדברים ברורה: "מנין (=מאין, מהיכן) ירק זה חֵיה" (=ניזון, מתקיים). מי שגרס חי במקום חייה, המיר צורה מקורית של לשון חז"ל בצורה המשמשת במקרא.⁶⁵ העדים שגרסו היה נשתבשו בצורה חֵיה / חֵייה שלא הייתה ידועה להם עוד והמיררה כתיבה פשוטה היה שאינה ממין העניין.⁶⁶ מכל מקום מלת השאלה מִיָּן / מִיָּן הנפוצה כליכך בספרות חז"ל ברורה דייה, אך נקדן ק טעה והמירה בהומוגרף אחר וניקד: מִיָּן.⁶⁷

- א' בן-יהודה בערך ענו). אינה ידועה לי ממקום אחר בספרות התנאים (ראה מילון יאסטרוכ בערך ענו כעמ' 1094 המציין חילוף עניים / עניים כילקוט שמעוני; חילופי כתיב וקרי בתיבה זו עניים / עניים בשני הכיוונים ידועים כבר במקרא).
- 60 אין כל מקום להניח שאף כאן נרמז לצורה עֲנִיָּה (עֲנִיָּה) בדומה למה שראינו בעהרה הקודמת. אילו כיוון הנקדן לקרוא 'ענווה' היה מסב את שתי היודיין לואו"ן ולא היה מטיל דגש ביו"ד השנייה (וראה הערה הבאה).
- 61 כאשר יש יו"ד דגושה והיא כתובה פעמיים (ואין נפקות לענייננו אם כוונת הסופר לציין בתיבה שלנו את החירק בנו"ן ע"י הו"ד הראשונה והו"ד השנייה מציינת את הו"ד העיצורית או ששתיהן נועדו מלכתחילה לציין יו"ד עיצורית), אין עקביות אצל נקדן ק באשר למקום הטלת הדגש: פעמים הוא מטילו ביו"ד הראשונה (כגון עֲנִיָּים — פאה ה. א) ופעמים הוא מטילו בשנייה (שְׁנִיָּה — שביעית ט, זֶהְעֲנִיָּים — שם שם, ח).
- 62 הקמץ בכ"י ק, כמו בכתבי יד אחרים, צורתו צורת פתח שהטילו חירק תחתיו.
- 63 בכ"י פא יו"ד ונר"ן של התיבה מנין אינן ברורות דיין, בשל כתמים שעל-גביהן.
- 64 איני יודע מה כיוון הסופר של פס ברי"ש זו?
- 65 ר' בירורו של ג' הנמן בעניין זה במאמרו 'האחדה וכידול בתולדות שני פעלים עבריים', ערכי המילון החדש לספרות חז"ל כרך ב', רמת-גן תשל"ד (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק ב', ירושלים תשמ"ב) בעמ' 8-13 של הקובץ.
- 66 וכבר נקבע שהן מסורת הכתיב והן מסורת הניקוד בכ"י פס לא ניקו מטעויות (ראה עדה ולשון ר' עמ' 34 ועמ' 57-58).
- 67 מעניין הדבר שאף נקדן פס "כיוון לדעתו" של נקדן ק וניקד: מִיָּן.

דברי סיכום

37. תכלית בירורנו לא היתה להראות שנקדן ק הוא נקדן משבש. מי שיסיק דבר זה יטעה בכוונת דברינו ויחס לנקדן ק מה שאין בו. רוב משוגותיו הן אשגרות ופליטות קולמוס ורק מיעוטן מלמד על חוסר ידיעה ממש, ואף משוגות אלו בטלות הן ברוב עצום. ניקודו משקף מסורת קריאה שרווחה בזמנו (קרוב לוודאי באחת מקהילות איטליה);⁶⁸ ניתוחה של מסורת זו גילה שבהרבה מכללותיה ובשפע מתוך פרטותיה היא עולה ומשתלשלת לתקופות קדומות בתולדות המסירה של לשון חכמים,⁶⁹ והדברים ידועים.

התכלית העיקרית של בירורנו היתה לשוב ולהעמיד את מסורתנו של כתב-יד ק זו לעומת זו. דומה אני, שהבירור מראה שיש מקומות בכתב היד, בפרט בסדרים האחרונים של המשנה, שלא היתה לנקדן ק מסורת קריאה מכוונת ומהימנה (לפחות בכמה וכמה משניות) ועל כן יוצאות מתחת ידיו, לעתים רחוקות, צורות תמוהות וצורות שאינן ממין העניין.

38. ואל יהא הדבר הזה מתמיהנו. נראה שהנהגת הניקוד בכתבי היד של המשנה אינה נהג שקדם למאה התשיעית — ואולי החל ממש רק במאה העשירית — למניין הרגיל. אף מסתבר שניקודם המלא של טופסי משניות התחיל מתפשט ממש רק במאות ה"א וה"ב. ראשוני הנקדנים היו צריכים "לתרגם" בעצמם את ידיעתם שבעל-פה לסימני ניקוד. כאשר הכול היה מוטל על הזיכרון, ברי שמשניות שלא נלמדו דיין, היו עשויות ליפול בהן פה ופה משוגות. בדורות ההם שפר חלקם של מעתיקי האותיות מחלקם של הנקדנים; כותבי הספרים באותיותיהם העתיקו מתוך ספרים שנכתבו בדורות קודמים. משנתעורר ספק בליבם לא היו מסתפקים בבירור דברים שבעל-פה, שכן יכלו "לאתויי ספר וליחזו"; הנקדנים לעומתם היו תלויים במסורת שבע"פ שלהם ושל אחרים. בוודאי היו ביניהם מסרנים דווקנים, אך לא כל המקומות שווים ולא כל המסרנים שווים ואף מידת הידיעה בסדרי המשנה השונים לא הייתה שווה.

39. מצבם של הנקדנים בדורות ההם (המאות ה'ט' וה"ו' ובסמוך להן) יש לדמותו כמשהו למצבם של כותבי הספרים באותיותיהם בדורות קדמונים יותר (הרבה לפני שהונהג הניקוד), כאשר המשנה ושאר ספרות חז"ל שנמסרו בע"פ במשך דורות⁷⁰ התחילו נכתבים. אף כאן דיוק המסירה היה תלוי בכוח זכרוננו וכידיעתו של המעתיק. אך גם אלה נבדלו מאלה בכמה וכמה דברים: למשל (א) המעתיקים

68 ראה מ' בית-אריה, בחוך מ' בראשון (עורך) 'קובץ מאמרים בלשון חז"ל', חלק ב', ירושלים תש"ס עמ' 84 ואילך וכן ד' רוזנטל בחלק א' של החיבור הנזכר (לעיל הערה 41) עמ' 123 ואילך, והספרות המצוטטת על-ידי שניהם. הדברים אמורים בדרך כלל באשר לכתב של ק, אך נראה שגם הניקוד נעשה באיטליה.

69 ראה מש"כ לעיל בסעיף 3 והספרות המרומזת בהערה 6 שם.

70 ראה ביווריהם של מהר"ן אפשטיין (מבוא עמ' 602 ואילך) ושל מהר"ש ליברמן (יוזנית ויוזנות בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג עמ' 213-224) כעניין כתיבתה של המשנה, פרסומה ומסירתה.

הקדמונים קרובים היו קורבת זמן וקורבת מקום לתקופת חיבורם של הספרים ועדיין לא דבקו במסורתם הרבה מן הסימנים שדבקו במרוצת הדורות בספרות חז"ל.⁷¹ (ב) כנגד זה, הנקדנים שביקשו לנקד את כל המשנה כולה על יותר ממאה ושמונים וחמשה אלף מיליה,⁷² המלאכה שהייתה מוטלת עליהם הייתה קשה יותר ומקפת יותר: מי שבחר לנקדן ניקוד מלא את משניותיו — לפחות מי שניקד ניקוד טברני או ניקוד הדומה לו — נתחייב בהטלת כל סימני התנועות, הדגשים והרפים והמפיק בה"א. מה שאין כן מעתיקי האותיות בלבד, אף אם העתיקו את המשנה כולה הותירו בידי המסורת שבע"פ אלפי נתונים, ובכללם ההבחנה בין מאות רבות של הומוגרפים. ואכן לא מעטים הם ההומוגרפים שהמסרנים נחלקו בקריאתם. כך למשל הכתיב מכתב עשוי למקֶחֶב, עשוי למִקְחֶב, עשוי למִכְחֶב ועשוי לצורות נוספות והמסורות נחלקו בו.⁷³ דבר זה תלוי בעובדה שבשום שלב משלבי התפתחותו לא הגיע הכתיב העברי לדרגה שיבטא את כל ההבדלים בתנועות לגוניהן ואת כל הפרשי ההגיה בין העיצורים.

40. בתוך הרקע המתואר יש להכין את ההבדלים שבאנו לתאר כאן (ובמקום אחר)⁷⁴ בין הסופר לנקדן של ק. סופר ק מסורתו מהימנה ומשובחה; אף נקדן ק מקיים מסורת נאמנה ועתיקת יומין וזו באה לידי ביטוי ברובי קווי הלשון במשנה. אך ניכרים בו, הרבה יותר מבמסורת הסופר, גם סימני האיחור שפקדו את לשון חכמים במרוצת הדורות (תיקונים בהשפעת לשון המקרא ובהשפעת מסורת הלשון שנתגבשה בתלמוד הבבלי,⁷⁵ ודחיקת צורות נדירות מפני צורות רווחות);⁷⁶ עתה גם מסתבר שמתגלים בו פה ופה סימנים של העדר מסורת או של מסורת רופפת. נבוא ונפרש דברינו ונסכם אותם בכמה דוגמות: אם נקדן נתקל בחיבה אמתי במשנה ממשניות סדר טהרות הוא לא יתקשה בניקודה, שכן היא ידועה לו ממקומות אחרים בסדרים הראשונים (ואם ראה לנקד כתיב כלשהו בדרך שונה מדרכו בכל מקום, יש לבדוק אם אין טעמו ונימוקו עמו),⁷⁷ אך אם מזדמנת לו תיבה נדירה או צורה

- 71 ראה י' קוטשר מחקרים עמ' עד-עו.
 72 מספר זה מיוסד על הספירה של מפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית של האקדמיה ללשון העברית.
 73 למשל במשנת כלים יג ב חתיבה מכתב: "מִקְחֶב שניטל הכותב טמא מפני המוחק" כן קראו פר ופא לעומת זאת ק ופס קוראים מִכְחֶב.
 74 כמיוחד בנשכחות 'בלשון התנאים' וראה בפרט הסעיפים 28-36.
 75 על השפעות אלו הרחיב את הדיבור מו"ר פרופ' י' קוטשר ו"ל במקום הנזכר בהערה 71 לעיל. כמובן, אין להפריז בתיקונים הנזכרים (וראה מאמריו, הטיפוסים השונים של לשון המשנה, העמיד להתפרסם בתרכיץ נג במיוחד מסעיף 48 ואילך).
 76 הרחבתי על כך את הדיבור במקום הנרמז בהערה 74 לעיל.
 77 כך למשל נקדן ק מנקד את הכתיב חתיכה בכל מקום במשנה חֲתִיכָה (בכ"ף דגושה) ורק במקום אחד ניקד חֲתִיכָה (בכ"ף רפה): חֲתִיכָת יבלתו (פסחים ו. א). שכן מסורת הייתה בידו שיש להכדיל בין חֲתִיכָה — "הדבר החתוך", וְבִין חֲתִיכָה — שם הפעולה, דבר שמתאשר ממסורות אחרות (ראה י' קוטשר מחקרים עמ' קלג וכן נשכחות בלשון התנאים' סעיף 35).

נדירה, הנקריית במשנה כולה פעם אחת או פעמיים או למרבה שלוש פעמים בלבד, נדרשת ממנו ידיעה ישירה ולא כוח היקש וכוח העברה ממקום למקום: הכתיב הסיטון⁷⁸ (=הסיט אותם) שאין כמותו במקום אחר בסדרים הראשונים,⁷⁹ לא יטעה בניקודו רק מי שיש בידו מסורת מהימנה ומדוייקת. משוגתו של נקדן ק בתיבה זו מלמדת שלא הייתה בידו מסורת כזאת. והם הדברים באשר לקריאת הומוגרפים, אף כאן צריך הנקדן שידע אם מכתב במקום פלוני במשנה מכוונת למכתב או למכתב⁸⁰ או לקריאה אחרת. צריך הוא שידע למה מכוון הכתיב זוקקה העשוי לזוקקה ועשוי לזוקקה (ועשוי לזוקקה⁸¹ = זוקקת): מי שאין בידו מסורת נאמנה עשוי להמיר צורה בחברתה.

כללו של הדבר, נקדן ק אף שהוא מסרן מהימן ומכוון, יש ויש משניות שקריאותן בידו היתה רופפת ומכאן משוגותיו בהן.⁸²

78 ר' לעיל סעיף 10 ואילך.

79 יש להרגיש דבר הנראה פאראדוקסלי. הרבה מקווי הלשון העתיקים של לשון תו"ל נשמרו דווקא בסדרים האחרונים, הללו משום שלא נלמדו חלו בהם פחות ידיים. למשל הכתיב שמי / שמי, שנקת מהרבה כתיבי יד בסדרים הראשונים במשנה. מצוי עדיין במידה רבה בסדרים האחרונים. או שימוש ש בתפקיד קש לפתיחת ספוקי זמן, מצוי בסדרים האחרונים אפילו בספרים שלנו, אך נעקר מרובי כתיבי היד בסדרים הראשונים (ראה 'נשכחות בלשון התנאים' סעיף 23), או הכתיב יון לציון כינוי הנסתרים (שנידון לעיל בסעיפים 10-19) אינו נמצא בק אלא בסדרים האחרונים (הדברים אמורים גם לגבי הדוגמה הבחרת שנודמנה בכ"י לו ובד"ר, ר' סעיף 13 לעיל), ואינו מצוי בסדרים הראשונים. יש עמי דוגמאות רבות כאלו. כנגד זה נראה שרובי המשוגות של מסרנים נקדנים או מסרנים שכ"ע"פ (הדבר ידוע לי ממסורתם של כמה מסרנים מבני העדות השונות) מתגלות דווקא בסדרים האחרונים.

מסתבר שיש לידבר על שני עניינים שונים בשתי תקופות שונות: רובי קווי הלשון העתיקים הנשמרים בסדרים האחרונים מתגלים בטקסט העיצורי (או ליתר דיוק בטקסט באותיותיו) והם עולים ומשתלשלים לתקופות קדומות בתולדות המסירה של ל"ח עד לתקופת הדיבור העברי בא"י, כשתופעות אלו נעקר מן המשנה בידו מתקנים הן נעקרו תחילה מן הסדרים שהיו נלמדים יותר. בסדרים ובמסכתות שנלמדו פחול, תופעות עתיקות רבות נמלטו מיריהם של המתקנים. לעומת זאת בתקופות מאוחרות, כאשר נקדנים ביקשו לנקד את כל המשנה ומסרנים שכ"ע"פ ביקשו (לפעמים נתבקשו) למסור את המשנה כולה, נתברר שבסדרים ובמסכתות שלא נלמדו מוזמנות לא מעט צורות שאין ירדעים אותן (וברור שאף כאן מתגלות דרגות שונות של ידיעה, או שמה יותר טוב לומר דרגות שונות של חוסר ידיעה). עניין זה שהערנו עליו כאן מחייב הרחבה וביסוס במקום אחר בעיקר כדי להימנע מהכללות, שאין לך דבר יותר מטעה מן ההכללות.

80 ראה הערה 73 לעיל.

81 צורת כינוי זו של הנקבה זוקקה אינה קיימת למעשה בלשון התנאים, רק אחותה כחתימה ח: זוקקת משמשת כפועל השלם ולא רק בו (ראה סגל עמ' 113). צורות כחתימה זה משמשות למעשה רק כשמות עצם כגון שומרה (כלאים ג, ה) והללו הגויית עפ"ר בצירה בעי"ן הפועל.

82 הכיור המשווה של הדוגמאות שדגנו בהן נותן לנו יסוד לקבוע שסופר ק הוציא מתחת ידיו קריאה מכוונת, היינו למשל הסופר גורס "פתח את ראשון" (ערכים ח, א ר' לעיל סעיפים 26-27), הכתיב 'את' עשוי לאת ועשוי לאת, הסופר שדייקנותו נתגלחה בשפעי פרטים קרא מן הסתם את כרוך שנוקד בכ"י אחרים (ויש כ"י הגורסים אתה), על כל פנים אין בידינו לחשוד בו שקרא את. או במשנת כלים (ו, א, ראה לעיל סעיף 13 ואילך): "עשה בראשון מקום שתהא הקדרה יושבת" הכתיב "ראשון" עשוי לראשון ועשוי לראשון. הנקדן טעה וקרא ראשון, אך הסופר כיוון לצורה ראשון (=ראשון), מכל מקום אף אם אין ודאות שקרא ראשון אין כל יסוד לקבוע שאף הוא טעה וקרא ראשון.

רשימת הקיצורים

(א) כתבי יד (ודפוסים)

אנטונין, כ"י אנטונין לסדר טהרות, מהדורה פאקסימילית, ע"פ א"י כץ גנזי משנה, ירושלים תש"ל, עמ' קסח-שיט.

ד"ר, דפוס ראשון של המשנה, נאפולי (רנב 1942), מהדורה מצולמת ספרית מקורות ירושלים, תש"ל.

לו — ו"ה לו, מתניתא דבני מערבא על-פי כ"י קמברידג' 1, Add 470 קמברידג' 1883.

פא — משנה כ"י פארמה דה-רוסי 138, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תש"ל.
פס — משנה כ"י פאריס 328-329 בספריה הלאומית בפאריס, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"ג.

פר — משנה סדר טהרות, פארמה דה-רוסי 497, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"א.

ק — משנה כ"י קאופמן A50 מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשכ"ח.

ת — משנה כתב יד תימני — נזיקין קדשים טהרות (הספריה הלאומית בירושלים מס' 1336 Heb⁴) מהדורה פאקסימילית ירושלים תש"ל.

(ב) ביבליוגרפיה

אפשטיין, מבוא, י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח.
בר-אשר, צורות נדירות, משה בר-אשר, 'צורות נדירות בלשון התנאים', לשוננו מ"א תשל"ז עמ' 83-102 (=קובץ מאמרים בל"ח חלק ב' תש"ם עמ' 123-142).

בר-אשר, 'נשכחות בלשון התנאים', מ' בר-אשר 'נשכחות בלשון התנאים', בין הסופר לנקדן של כתב יד קאופמן של המשנה (בירור ראשון) בתוך מחקרי לשון, מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תש"ם עמ' 83-100.

בר-אשר מבוא כ"י פר, מ' בר אשר מבוא כ"י פר משנה כתב יד פארמה ב' לסדר טהרות דברי מבוא, ירושלים תשל"א (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל חלק א' תשל"ז עמ' 166-185).

בר-אשר עדה ולשון ו', מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו', ירושלים, תש"ם.

ילון מבוא, ח' ילון מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.

סגל, מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה; ירושלים, תרצ"ו.

קוטשר מחקרים, י' קוטשר מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.